

Dávidházi Péter

A NEMZET MINT *RES FACTA ET PICTA* KELETKEZÉSÉHEZ

(„Párducos Árpád” és „eleink” útja a költészettől a történetírásig)

„Das, was heute in Europa »Nation« genannt wird und eigentlich mehr eine *res facta* als *nata* ist (ja mitunter einer *res ficta* et *picta* zum Verwechseln ähnlich sieht –), ist in jedem Falle etwas *Werdendes* [...]”

(Friedrich Nietzsche)¹

„Az, amit ma Európában »nemzetnek« neveznek, és ami voltaképp inkább *res facta*, mint *nata* (sőt olykor a megtévesztésig hasonlít valami *res ficta* et *picta*-ra), minden esetben kialakulóban levő [...] képződmény [...]”²

Vörösmarty ÁRPÁD EMELTETÉSE (EGY KÉP ALÁ) című költeménye (1825), amely Toldyt azonnal lenyűgözte,³ már első sorában meghatározza eredetmondai szemléletét: „Nézz Árpádra, magyar, ki hazát állíta nemednek.” Azonban a tizenhat soros költemény csak a tizenegyedik sor végén jut el a beszélőt és a megszólítottakat eredetközösséggé egyesítő beszédmód alapformulájához, a többes szám első személyű birtokviszonyhoz („S hó kebelű deli hölgyekkel diadalmas apáink”), melyet nemsokára a ZALÁN FUTÁSA már nyitósorában, sőt annak sorkezdő szószerkezetében előrebocsát, azonnal meghatározva az egész mű beszédhelyzetét, narrátor és közönség történelmi összetartozását: „Régi dicsőségünk, hol késel az éji homályban?” Vörösmarty eposzában a történelmi közösségteremtés nyelvtani eszközeihez és genealógiai metaforáihoz a kor más (költői és történelmi) műveiből ismerős epitheton ornansok kapcsolódnak. A díszítőjelzők hagyományozódásának szép példája, hogy a narrátor már a 8. sorban a „vezérlő / Párducos Árpádot” készül megidézni, majd a 22. sorban „Álmosnak büszke fiáról, / Párducos Árpádról” támad látomása.

A híres szókapcsolat nem Virág Benedeknél bukkan föl először a magyar költészetben, de valószínűleg joggal állapították meg róla, hogy a kora XIX. század költőinél, így Vörösmartynál is Virág A TÁBORBÓL MEGTÉRT HAZAFIAKHOZ című versének (1797) megszólításából származik: „Párducos Árpádnak lelkes maradéka, magyar nép!”⁴ Másrészt azonban Árpád párducbőrben jelenik meg Horvát István ÁRPÁD PANNONIA HEGYÉN című elbeszélésében is, melyet Vörösmarty az 1822. évi *Aurorában* olvasott, sőt maga a „párducos” szó e novellának már nyitóbekezdésében felbukkan. „A sok ostromot büszkén kiállott Aqvincum, [...] Magyar Zászlókat lobogtatott erős kőfalain; a’ mostani Pestváros homok halmain támadott Magyar Rév, ’s az ellenében fekvő Kelemföld, ezernyi munkás szolgálát látott több napokig hadi teher szállítással foglalatoskodni. Nem kételkedének már e’ föld bujdosó és búslakodó lakosi, hogy a párdutzos és buzogányos Vitézek Attila országát helyre állítani, és boldog tartományát örökös vagyomokká tenni jöttek.”⁵ Nem véletlen, hogy a történelmi novellá-

jában itt a párducbőrös öltözet segít látványszerűen elkülöníteni a harcosokat a jeltelesen szolganéptől: pár év múlva (1825) közölt őstörténeti vázlatában (RAJZOLATOK A' MAGYAR NEMZET LEGRÉGIEBB TÖRTÉNETEIBŐL) a harcos nemzet és a szolgálkkal végeztetett földművelés-állattenyésztés kettősségét magyarázva Horvát egyszer csak olvasójához fordulva lelkére köti e bevallottan Virágtól tanult különbségtételt: „*Te ezután, mint az én nagy tiszteleltre méltó Barátom, Tiszt. Tudós VIRÁG BENEDEK, régen intett bennünket, A' PÁRDUTZOS FÉRFIAKAT KÜLÖNBÖZTESD MEG a' Magyar Nép Szolgáitól, és A' GUBÁS EMBEREKTŐL.*”⁶ Eszerint a párducbőr viselet toposszá, a „párducos” jelző epitheton ornansszá válásának történeti magyarázata a XIX. század elejének magyar irodalmában nem Bakkhossal vagy Bacchusszal, a föld termékenységének és az ekstatisztikus márnak görög-római istenével függött össze, mint az angol romantikában (például Keats ODE TO A NIGHTINGALE című versében: „*Not charioted by Bacchus and his pards / But on the viewless wings of Poesy*”, Tóth Árpád fordításában: „*Már nem Bacchus s a párducos fogat, / de a Költészet szent szárnya emel*”), nem a Dionüszosz kíséretében bortól megszelídítve járó párducokkal és más ragadozókkal,⁷ hanem éppen a földművelőktől elválasztott harcosok megkülönböztetésének szükségével. (Bacchus vagy Dionüszosz persze Horvát István tanulmányában eleve nem jöhet szóba: a történész ugyan egyre-másra idéz ókori költők fiktív műveiből, de mindig a hús-vér földi emberek és történelmi népek szokásaira példaként, és a legvakmerőbb módszertani ugrásai közepette is távol tartja eszmefuttatását az antik mitológia istenvilágától.) Költői vagy tudományos művek szövegébe kerülve a „párducos” jelző sokféle további szimbolikus jelentésre tehetett szert, például a keletiség egyik hagyományos jeleként utalhatott a magyarok napkeleti eredetére is, ami beleillene a magyar romantika 1800 körül szórványosan megjelenő, a következő évtizedekben szaporodó orientális motívumai közé,⁸ ám a tekintélyes kisugárzású Virág társadalmias magyarázatának nyilván jelentős része volt abban, hogy a XIX. század elejének mérvadó tudósi-írói közössége átvigye a köztudatba az ősök vitézi mivoltának és párducbőr öltözetének megfeleltetését.

A kortársakat láthatólag nem zavarta, hogy sem Virág, sem Horvát nem tartotta szükségesnek kifejteni, miért éppen a párduc bőre lett a harcosok rendjének megkülönböztető jegye. Értelmezésük annyira eltért az előző két évszázad ikonográfiai hagyományától, amelyben ez az állat (mint Cesare Ripa 1593-ban megjelent ICONOLOGIA-jában) bacchusi–dionüszoszi vonatkozásain kívül leginkább a kegyetlenség és az álnok bujaság jelképe volt, foltos bőre meg a csillagos égé,⁹ hogy legföljebb a kínálkozó metaforikus összefüggésben bízhattak, amely jól követhető (szinte oksági) kapcsolatot teremt a félelmetesen gyors, erős, harcra kész, ezért nehezen elejthető ragadozó értékkes bőrének birtoklása, illetve az elejtéséhez, *tehát* bármiféle ellenség legyőzéséhez kellő vitézi tulajdonságok megléte között. Ezzel összhangban rábízhatták a megfejtést egy olyan jelentésátvitelre is, amelynek révén a ritka vagy távoli, előkelőnek számító, mondhatni királyi vadat társítani lehet a szolgálknál és gubásoknál rangban előkelőbb harcosokkal. Mindez érvelést sem igénylő képzetársításként hatott például az egyetemi oktatásban: az egykor Virág által még versre méltatott, a diák Vörösmartyt lenyűgöző, csak később hírhedtté váló Czinke Ferenc az Uj Holmiban (1810) úgy fogalmazza meg egyetemi tanárságának programját, hogy annak ideológiai szerkezetében szinte észrevétlenül, de annál hatásosabban illeszkedik egymáshoz a két mozzanat, sőt szerrinte a magyar nyelv jellegével is tökéletes összhangban vannak. „*Az Univerzitásznál nem tsak az ABC-t tanítjuk, [...] hanem imez ősi, nemzeti felséges nyelvünkkel, az Árpád nyelvével, halhatatlan emlékezetű, párduczos elejünk vitézi nyelvével együtt, egyszersmind amaz egész magyar Ékesszóllásnak férjfiás [...] mesterségéhez fogunk ügyekezni.*” A párducöltözet mint

lehetséges megkülönböztető jegy a Czinke óráin megforduló, de Virágtól és Horvától órán kívül még sokkal többet tanuló ifjakban is tudatosult, ezért nehéz volna eldönteni, a fiatal Vörösmartyra vagy a fiatal Toldyra jellemzőbb, hogy a ZALÁN FUTÁSA első énekében seregszemlét tartó Árpád leírásának első mozzanatát („*Vala ékes párduczva vállán, / Rendítő buzogány jobbájában, ’s oldala mellett / Ósei’ harczaiból maradt nagy kardja világot*” [158–160. sor]), Toldy az AESTHETIKAI LEVELEK-ben így értelmezi: „*Már a párduc kacagány elváltasztja ötlet világának minden többi alakjaitól.*”¹⁰

De milyen történelmi kutatások miféle eredményei alapján illett ezt elfogadni? Korabeli költemények vagy elbeszélések olvasásakor nem tennénk föl e kérdést, értelmezésükhöz vagy értékelésükhöz végképp nem volna szükséges, de az egykori szépirodalmi (verses vagy prózai) epika és a tudományosnak szánt történetírás közös beszédmódjának motívumkészletét vizsgálva tudnunk kell, mennyi tudományos bizonyíték számított elegendőnek ahhoz, hogy a párducbőr toposz diadalmasan bevonulhasson a nemzeti nagyelbeszélés *mindkét* fajtájába. Szerencsénkre a következő évtizedben Horvát a maga mindent ismételve sulykoló módján visszatért a kérdésre, amikor (1837) tanulmányt közölt a *Tudományos Gyűjteményben* A PÁRDUTZBÓRRÓL, MINT HAJDANI MAGYAR VITÉZI ÉKESSÉGRŐL; ezáltal alkalmunk nyílik ellenőrizni, hogy milyen adatok álltak rendelkezésére. Állítása szerint csak azt adja itt elő, ami más irányú történelmi kutatásai közben szemébe ötlött,¹¹ ez a gyűjtése azonban annyira sokféle forrásból merít, hogy ekkor már nyilván régóta zajlott; éppen ezért sokatmondó lelet szempontunkból, hogy forráskritikával ellenőrizhetően még mindig csak vajmi kevéssel tudja alátámasztani a párducbőr ősmagyar vitézi öltözet voltát. Bevezetésül a motívum hazai versbeli előfordulásai közül „*a’ nagy lelkü*” Virágtól idézi a kézenfekvő verssort („*Párdutzos Árpádnak lelkes maradéka Magyar Nép*”), címe (A TÁBORBÓL MEGTÉRT HAZAFIAKHOZ) megjelölése nélkül, hogy szemléltesse a hajdani öltözködési szokás vizsgálatra érdemes voltát. Ezután viszont cikkében mindvégig némi elégedetlenség bujkál: még az ő szinte parttalanul csapongó módszerével is szórványosak, túl általánosak vagy éppen nem elég régiek a föllelhető adatok. Szövevényes alapproblémáját, hogy ha a párducbőr megtevesztően hasonló ázsiai leopárdot kizárjuk, miként ismerhették meg és szerzhették be az ősmagyarok a természettudósok szerint csakis Afrikában honos párduc bőrét, még átvágja a nála megszokott huszárvágással: „*a’ hétféle Magyar Nép Ósei Afrikában sokáig laktak*”. De bármennyire követni szeretné a művelt nemzeteket abban, hogy „*nagy gonddal összegyűjtik az Ósöknek hajdani szokásaikat és szertartásaikat, hogy ezekből esmérni tanulják mind azt, a’ mi valamely nemzetet más Népektől szorosan megkülönböztett, ’s mint egy sajátóság Egészszé tett*”, éreznie kell, hogy amit ő itt fáradságosan összegyűjt, az jobbára költői művek egyes sorainak vakmerő etimológiával a magyarok állítólagos őseire vagy rokonaira vonatkoztatott utalásaiból áll – még így is sovány eredménnyel. Ízelítőül: „*Orpheusnál (Argonautica. Lipsiae, 1764. 8-o pag. 68–69. versu 446) olvashatni, hogy Chiron Centaurus, Jáson bölts nevelője, Orpheusnak kellemes éneklésért Thessáliában, vagy is Apollónius Rhódius szerint (Argonautica. Lipsiae, 1797. 8-o Vol. I, pag. 47. Libro I, versu 580.) Pelasgiában, viselés végett Párdutzbőrt ajándékozott. A’ Pelasgusok, más néven Iónok és Jászok voltak, ’s fölső Aegyptusból költöztek ki, és így Afrikából.*”¹² Horvátnál egyforma (nagy) súllyal esik latba, hogy eposzból vagy történetírótól idéz, de így is alig talál használható előzményeket. Idézi, hogy Homérosz ÍLIÁSZ-ában Priamosz trójai király fia, a Menelaossal bajvívó Alexandrosz párducbőrt viselt (III., 17. sor), s hogy az előző ének seregszemléjében Priamosz hadinépe közt felvonultak a pelaszgusok (840. sor, Devecseri fordításában: „*a jókelevézü [!] pelaszgok*”), majd ebből arra követ-

keztet, hogy Alexandrosz ezzel nyilván a pelaszgok szokását vette át – róluk pedig már megmondta, hogy voltaképpen jászok, azaz (a maga korábbi őstörténeti fejtegetései szerint) végül is magyarok. Közvetlenül ezután Horvát ugyanígy idézi a történész Hérodotoszt és a költő Pindaroszt a párducbőr viselésének régi keletét bizonyítandó, majd a numizmatikát hívja segítségül: az Augustus császár idejéből fennmaradt római ezüst-pénzekon „a’ Párdutzbórt a pántzélós öltözetű Párthus férfit vállán világosan megkülönböztethetni”, ami perdöntő adalék, mert meggyőződése szerint „a’ Párthusok a’ Magyarokkal egy nyelvű ’s rokon nép voltak”.¹³ (Ismervén Horvát meggyőződését arról, hogy a magyarok „Scythae Georgii” néven a Dunától a Dnyeperig és azon túl is laktak, és hadakozásaikról „a’ Georgiai Annálisok is tanúskodnak”,¹⁴ kapóra jött volna számára a grúz, tehát georgiai Rusztaveli A PÁRDUKBŐRÖS LOVAG című középkori eposza. Erről azonban a magyar közönség majd csak 1884-ben kap hírt, Szász Károly nagy eposztörténete (1881–1882) sem tud még róla,¹⁵ és Vikár Béla majd csak az évtized végén ismerkedik meg Zichy Mihály ehhez készített illusztrációival, rajtuk a főhős párducbőrhöz illően pettyes kacagányával, eltérően a másik felfogástól, miszerint a grúz kulcsszót *tigrisbőrnek* kellene fordítani.)¹⁶

Leletei azonban magát Horvátot sem elégitik ki egészen. Hiába talál Ovidiusban és Claudianusban több helyet, ahol a getákról („*vagy is Palótzokról*”) azt mondják, hogy állatbőrt viseltek: sajnálatára ezekből nem derül ki, milyen állat bőréből esik szó.¹⁷ Jóllehet a szkíták, hunok és kunok félmondatos azonosításával lehetővé teszi a maga számára, hogy Attila (Priscus Rhetor szerint) *vadállatbőrből* („*ferarum pellibus*”) készült viselete közvetlenül hitelesíthesse a Nádasdy-Mausoleumban¹⁸ „*Béla Hún, vagy is Kún Vézér vállain*” látható párducbőrt, sőt ezúttal átsiklik a kettő esetleges különbségén, azt el kell ismernie, hogy nem sok adat áll rendelkezésére arról, ami „*egyenesen a’ Magyar Nemzetet illeti*”, ugyanis „*Igen későiek e’ nemzeti ősi szokásról a’ történeti nyomok*”.¹⁹ (Árpádot az Anonymus utáni történetfelfogás szellemében ő is Attila leszármazottjának és birodalma visszaszerzőjének, mondhatni az Attila helyébe lépő, igazibb és építőbb nemzeti ősapának²⁰ tekinti, ezért megerősítésül valószínűleg szívesen hivatkozna az Attilát eleven párduccal, tigrissel vagy oroszlánnal társító képi ábrázolásokra is, köztük Delacroix egyik festményére, mint Árpád párduckacagányának félelmetesebb, de jelképiségükben vele összefüggő elődeire, ezt az ikonográfiai hagyományt azonban nyilván nem ismerhette.) Mivel úgy találja, hogy a középkori történeti források a magyarok párducbőreire nézvést semmi használhatót nem kínáltak számára, nem is tudja megállni, hogy szerzőik mulasztását egy bosszús félmondatban szemükre ne hánynya: elvégre az ő hanyagságuk felelős az összegyűjthető anyag hiányosságaiért! „*De mind e’ mellett is Béla Király nevetlen Jegyzője, ámbár a’ Magyaroknak ajándékba adatott drága Bőröket itt ’s ott közönségesen és különösen megemlíti is, világosan a’ Párdutzbőr viselésről nem télesen említett. Más Történetírók is hallgatnak, legalább tudomra, e’ régi nemzeti ékességről, a’ mi fölötté nagy gondatlanságot árúl-el, ha tsak utóbb e’ figyelmeztetés következtében mások még valahonnan, p. o. Óklevelekből, ki nem pótolják az e’ tárgyat bővebben megemlértető hézagokat.*”²¹ Horvát csalódottsága annyiban érthető, amennyiben Anonymus az ősmagyaroknak tekintett szittyákról csakugyan mindössze azt mondja, hogy nyusztprémbe és más vadállatok bőrébe öltöztek, Árpádról meg följegyzí, hogy tizenkét hölgymenyéprémet és tizenkét nyestbőrt küldött Zalán vezér feleségének.²² Azonban a párducbőr el-sikkadása nem lehet a névtelen jegyző hibája, hiszen ő az első leírásnál bevallottan csak idézi a történetírókat, „*akik a rómaiak viselt dolgait megírták*”,²³ és a szóban forgó passzus forrása, a Pompeius Trogus elveszett világtörténetének Iustinus által készített

kivonatában, illetve e kivonat szkíta fejezeteinek egy további (1880-ban fölfedezett és *Exordia Scythica* címen ismert) kompilációjában található leírás „vadállatok bőrét és menyétbőröket”²⁴ emleget, Anonymus pedig csupán a dicsőítés retorikájában tért el mintája szövegétől, adataiban lehetőleg nem, sőt szó szerint átvette belőle, amit össze tudott egyeztetni saját céljaival.²⁵ Ettől függetlenül érthető, hogy Horvát borongva nevezi tanulmánya záróbekezdésében csekélységnek, amit ilyen előzmények nyomán ő maga össze tudott szedegetni, és abban keres vigaszt, hogy „mások a' kicsinyt és keveset nagygyá és sokká tehetik”;²⁶ utolsó mondatában buzdítja is követőit, hogy mentsek meg a feledéstől, ami az ilyen nemzeti szokásokból megmenthető.

Nagyobb távlatból is rendkívül sokatmondó, hogy Horvát (főntebb idézett szavát kölcsönvéve) mivel *pótolja ki* a történettudományos forrásanyag *hézagait*, és mi végre használja pótlásait, sőt eszmefuttatása teljes egészét. Ha meggondoljuk, hogy a középkori történetírók tanúságát nélkülözni kényszerülve nem tud korábbi és nyomósabb adatot felmutatni Liszti László egy 1653-ban kiadott elbeszélő *költeményénél* (ebben a horvát bánt és csapatát jellemzi, hogy „*Tigris 's Pardusz-bőres, Kar-vasos, 's fegyveres vérrrel festett zászlója*”),²⁷ illetve a magyar vezérekről és királyokról 1664-ben kiadott szöveges *képgyűjtemény*nél, amelynek fiktív sírfeliratai az ókori elógium (dicsőítő szoborfelirat) műfaját felújítva egy képzelt mauzóleumon kalauzolják végig (latinul és németül) az olvasót,²⁸ Árpádot ábrázoló rézmetszete pedig (Horvát szavaival) „Párdutzbőr Ékességgel állítja [...] elő az első Magyar Fő Vezért”,²⁹ eszünkbe juthat Nietzsche lényeglátó fölismerése, miszerint a XIX. század nemzetei nem annyira születés, mint megalkotás teremtményei (*res nata* helyett *res facta*), amelyeket éppen költéssel és festéssel alkottak meg (*res ficta et picta*).³⁰ Mint bevezetőjében Horvát büszkén hivatkozik rá, értekezése megírásakor az uralkodó magyar testőrsége hivatalosan párdubórt viselt nemzeti díszruhája egyik darabjaként, Horvát szerint a bécsiek, a külföldiek és a magyar hazafiak lelkes tekintetétől kísérve.³¹ Sokatmondó, hogy tudományosnak szánt dolgozatában Horvát költői és képzőművészeti megjelenítésekre támaszkodik, és bizonyító anyaga túlnyomó részét akkor is művészi alkotásokból kénytelen venni, amikor ezt a már intézményesen elismert viseletet történelmi adatok segítségével kívánja a nemzeti jelleg egyik alapszimbólumává avatni. Mint egyes metszeteken látható, a testőrséget 1760. szeptember 11-én kelt leiratával megalapító Mária Terézia uralkodása óta párdubőr díszlett a daliák vállán,³² a szabályzatukban részletesen leírt három rend ruhájuk legszebbikének (a nagy parádés vagy nagy galaöltözetnek) ez elmaradhatatlan része volt. Noha az alapításkor gróf Pálffy Miklós udvari kancellárnak a vármegegyékhez küldött értesítése némileg megtévesztően mint tigrisbőrt („*tygridum pelles*”) említette,³³ a kacagány egykorú és későbbi ábrázolásain egyaránt jól látszanak a párduc pettyei, ez maradt az ezüsttel hímezett, ékköves sattal összefogott kacagány anyaga az 1795. november 1-jén I. Ferenc által megerősített testőrszabályzat (REGULAMENTUM PRO REGIO-HUNGARICA NOBILI TURMA PRAETORIANA) életbe lépése után is, a századforduló sajtójában (például 1802-ben) megjelent lelkes beszámolók is rendre párdubőrként emlegették az Esterházy Miklós herceg vezérletével felvonult testőrök öltözetének e talán legfestőibb tartozékát,³⁴ bár például Christophorus Rösler 1805-ben megjelent német dolgozata (UNGARISCHE NATIONAL-TRACHT), mely a magyaros viselet eszményét ünnepli a bécsi magyar testőrök pompás öltözkedésében, ezüstgriffekkel beszegett tigriskacagánynak („*ein Tiegerfell*”) nevezi gálaruhájuk legfelső darabját. De akár párduc volt, akár esetleg tigris, Horvát nem talált *írott* történelmi forrást, amelyre hivatkozva ezt a Bécsben is hagyományosan és jelképesen magyarnak elfogadott öltö-

zetet Árpádig megnyugtatóan vissza tudta volna vezetni. Kényszerhelyzetére jellemző, hogy tanulmánya utolsó kérdésére („*Mi módon viselték Atyáink a Párdutzbőr nemzeti vitélőképességet?*”) megint csak egy kései rézmetszet ábrázolatának anakronisztikus visszavetítésével adhat választ: ahogy azon a képen Rákóczi tisztje vállán egy nagy golyóban végződő lánc tartja a párducbőrt, ugyanúgy viselték azt már egy ezredévvél (!) korábban is az ősmagyarok; ráadásul a képpel szemléltetett folytonosságot a korabeli költészetből és történetírásból egyaránt ismerős „*Atyáink*” szóképpel, vagyis a genealógiai metafora történelmi közösségteremtésével nyomatékosítja, megszakítatlan leszármazási láncolatra célozva. Ahogy a magyar nemzetségekről, illetve a magyar őstörténetről írott könyveiben, Horvát végső soron ebben a rövid tanulmányában is egy nemzeti eredetmondát próbál történettudományban elbeszélni nemzete (mondhatni, nietschei értelemben vett) megalkotásához, amihez nagy szüksége van történetírók megerősítő szavára és adataik lelőhelyének ellenőrizhetőséget sugalló feltüntetésére, de az eredetmondának éppen mondaisága teszi lehetővé, hogy szükség esetén költői idézetekkel és kifejezőeszközökkel (*ficta*) éppúgy kiegészítse magát, mint képzőművészeti alkotásokkal (*picta*). Poétikában ekkor már nagyrészt túl vagyunk az „*ut pictura poesis*” korszakán, de itt *poesis* és *pictura* egyaránt a *historia* szövedékét adják, az eredetmonda lappangó műfaja jegyében, egyik sem önmagáért vagy a másikért, hanem a *natio* létrehozásáért.

A párducmotívum példáján jól látható, hogy ehhez a nemzeti intézményesedést segítő és szentesítő eredetmondához szinte az egész korabeli magyar irodalom hordta az anyagot. Nemcsak Vörösmarty epikájára érvényes a megfigyelés, hogy a különböző művek szövegdarabkái észrevétlenül felcserélhetők, és mintha egyetlen összefoglaló nagyeposz felé mutatnának,³⁵ hanem majdnem ugyanennyire igaz a századelő más műfajaira is, amelyek mintha egyazon nemzeti eredetmondához gyűjtögetnék és alakítgatnák kifejezéskincsük szembeötlően összeillő darabjait. A párducbőr vagy párduc kacagánya a XVIII. és XIX. század fordulójától kezdve gombamód elszaporodik a magyar költészetben. Jóllehet az epikában bukkan föl leggyakrabban, lírai műfajok is sokszor élnek vele, többnyire már jelzővé tömörítve. Elsőként valószínűleg Édes Gergely használja így, aki az 1780-as években több versében ostorozza kortársait a nemzeti öltözet elhanyagolásáért: ENYELGÉSEI 1786-ban írott XXII. darabja még nem használja e jelzőt, noha a külföldieskedően „*piperékes*” dámákat korholva éppen az ősi virtus hadi győzelmeihez illő magyaros öltözetet (például a „*Magyar-gallért*”) dicséri oldalakon át,³⁶ de 1788-ban EGY FESTETT SZÉPHEZ SZÓLÓ költeményében azt veti egy idegen divatnak hódoló nő szemére, hogy méltatlan utódja lett a „*párducos Árpádnak*”.³⁷ A jelzővel azután a század végétől fogva gyakran találkozhatunk: előbb Virág már idézett költeménye, A TÁBORBÓL MEGTÉRT HAZAFIAKHOZ (1797) kezdősorában,³⁸ illetve GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF MAGYAR LOVAS GENERÁLISNAK című ódájában („*párducos Árpád*”),³⁹ majd Berzsenyi 1803 körül írott MULANDÓSÁG című versében („*párducos magyarok*”),⁴⁰ illetve ódái közül a valószínűleg 1805-ből származó A FELKÖLT NEMESSÉGHEZ címűben („*párducos őseink*”)⁴¹ és Kisfaludy Károly ERZSÉBET című elégiájában („*Párducos ifjaknak*”).⁴² Hogy e ruhadarab mennyire bevonult a reformkori magyar verses epika jelmeztárába, arra példát találhatunk Vörösmarty korai (már 1822-ben írott, de nyomtatásban csak 1864-ben megjelent) eposzkísérletében, A HÜSÉG DIADALMÁ-ban („*nemzetem' ifjai ok: maradékid, párducos Árpád*”),⁴³ majd további, feltűnően egységes kelléktárú és szókincsű kisebb eposzaiban,⁴⁴ például a CSERHALOM-ban, amelynek seregszemléje éppen ezzel a jellegzetes motívummal kezdődik: „*Nézzétek, kit föld legelől kapcsoltan arannyal / Szép párducz-kacagány?*”⁴⁵ Vörösmarty kortársainak művei közül Czuczor (Toldy által kiadott) ARA-

DI GYŰLÉS című öténemes hőskölteménye kívánczok ide 1828-ból, amelynek előhangja „*ős eleink árnyékbirodalma*” homályában, „*a' szellem atyák*” közt láttatja „*párduczos Árpád*” alakját;⁴⁶ ide sorolható Garay János Az ÁRPÁDOK című elbeszélőköltemény-ciklusának első darabja, melyben Álmos mint „*A magyarok Mózese*” a Kárpátokig vezetű seregét, innen azonban „*a honvadászó szilaj, vitéz hadak / A párduczos Árpáddal elővezűgtanak*”.⁴⁷ (Ugyanakkor e hősi múltszemlélet korabeli biztonságérzetére vall, hogy a legfőbb nyelvi toposzának számító jelző használatát viszonylag könnyedebb hangvételben is meg lehetett kockáztatni; amikor Garay egy játzsi ötletnek engedve A HITEHAGYOTT című emlékvésében azzal bókol egy nőnek, hogy szépsége kedvéért egy csapásra hűtlenné vált vitéz őseihez: „*Párduczos eldődím [!] napimádók voltanak; engem / Csillagimádóvá tettek égi szemeid*”,⁴⁸ akkor ezt nyilván maga sem örökre emlékkönyvbe zárandó magánversnek szánja, később, az 1840-es évek közepén, összegyűjtött költeményeinek megjelenése után a kritikusok sem fognak megbotránkozni epigrammája szellemességén, pedig akkor a „*párducos Árpád*” szókapcsolatot egyes költők, például Tompa KISFALUDY SÁNDOR EMLÉKÉRE című versében, még mindig teljes áhítattal használják – igaz, Garay szerepvését talán alanyának címbe foglalt, bár szintén csak félkomoly megbélyegzése is segíthetett elfogadtatni.) Ha nem is ilyen állandó eposzi jelzővé tömörítve, de a fejedelemmé választott Árpád öltözetéből és fegyverzetéből mindenekelőtt ezt részletezi Pázmándi Horvát Endre 1831-ben megjelent eposza is: „*Fűgg vala hím párducz félszakra nyakáru, / Mellyet arany boglár; fénylő több drága kövektűl / Vállperezére csatolt*.”⁴⁹ Kedvelt motívumukat a költők nemcsak Árpád vagy általában a honfoglalás kori harcosok öltöztetésére használják ekkoriban, hanem a későbbiekére is szívesen alkalmazzák: Kisfaludy Károly TIHAMÉR című novellájában, mely az 1825. évi *Aurorában* jelent meg, a Lajos király seregében vitézkedő főhős minden tekintet magára von, amikor leveszi „*párducát s eziűt hímzetű mellvasát*”;⁵⁰ BUDAI HARCJÁTÉK című balladája (az 1829. évi *Aurorában*) Kinezit villantja fel, amint „*Vállán párduc, és kezében / Mázás buzogány forog*”.⁵¹ Miközben a korabeli irodalomban kézről kézre adott motívum változatai hozzájárultak a nemzeti nagyelbeszélés nyelvezetéhez és (ettől elválaszthatatlanul) múltszemléletéhez, egyúttal (Horvát idevágó tanulmányát megelőzve) összefűggő történelmi hagyományt vetítettek a bécsi magyar testőrség párdubőrös díszegyenruhája mögé.

Mindez sajátos irodalmi képzetársításhoz vezetett: a párducos szókapcsolat olyan gyakran bukkant fel a honfoglalási epikában, hogy az 1820-as évtized végére szinte egy egész műfajt lehetett jelölni és jellemezni vele, szükség esetén akár lesűjtőan vagy parodisztikus célzattal. Ekkoriban már egy-egy metszően éles megjegyzésből nehéz megállapítani, hogy a „*párducos Árpád*” emlegetése csak egy gyatra művekben is bővelkedő műfajra vagy immár az egész (ezek által lejáratott) eszményítő múltszemléltre akar utalni. MOHÁCS című esszejében Kölcsey már 1826-ban kíméletlenül szembeállította a múlt magyar emlekeinek kisszerűségét grandiózus utóképekkel, a nemzeti önámítás színönimájaként fordítva visszájára az ódai és eposzi hősköltészetből jól ismert szókapcsolatot. „*És az a honi régiség! Parányi fészkek a sziklabércen, apró harcok a sík mezőn, változékony apák, emlektelen kor, szalmafedelű városok, s más hasonlók érdemlik-e elhagynunk a jelent, hogy tekinteteinket rajtok legeltessűk? [...] Az apák sem magokat sem tetteiket, sem márványba sem ércbe nem vésették; az emlekezet és dicsőség trombitáját Tinódiak fűvák; s mindezekhez a szalmaváros oly jól illett, mint bőrrel fedett sátor a tehéncordák mellé, miket párducos Árpád és üstökös leventái e téjjel és mézzel folyó szent földre szerencsésen hajtottanak. Ismerd meg már most: nem fonáságot kívánsz-e korod nagy tüneményekhez szokott magzataitól, kebleiket ily parányiség miatt hevűlni kívávnán?*”⁵² Igaz, Kölcsey esszejében nem ez az utolsó szó, hiszen ezután a mulasztások pótlására, méltóbb alkotásra ösztökéli olvasóit, sőt a ki-

ábrándítás (melynek érvkészlete Horvát Istvánéra hasonlít)⁵³ éppen a tette serkentést akarta előkészíteni az advocatus diaboli beszédhelyzetéből; ettől azonban hiteles kortörténeti lelet marad, hogy egy szerző a túlzott nemzeti öndicsőítés ironikus szemléltetését ekkor már egyszerűen, idézőjel és minden további magyarázat nélkül rábízta, mert *rábízhatta* a korabeli epika jellegzetes nyelvi díszítőelemére. Hogy ekkor polémiában is mennyire számítani lehetett erre a képzettársításra, amelynek ironikus felidézése már egyes irodalmi körök elevenébe vágott, azt egy csípős megjegyzése visszahatásából Kazinczy tapasztalhatta legfájóbban a saját bőrén. Már 1825 végén, még a ZALÁN FUTÁSA olvasása előtt, az 1826-os *Aurora* egy-két rövid darabja láttán megsokallta a nekivadult nemzetiességet mint éppúgy nem „*poetai*” tárgyat, ahogy „*a’ mai öltözködés nem pittoreszk*”, de egyelőre a párducos szókapcsolat említése nélkül határolta el magát az Árpádiász-műfaj megelégtelt természetétől.⁵⁴ Mire azonban bő fél évtizeddel később, 1831 tavaszán megjelentette útirajzát (KAZINCZY’ ÚTJA PANNONHALMÁRA, ÉSZTERGOMBA, VÁCZRA), már nemcsak magát a műfajt, hanem annak epikai közkinccsét vált (egyébként éppen egy „*pittoreszk*” öltözetet felvillantó) jelzős szerkezetét is annyira megelégtelhetette, hogy bosszúságában az utóbbival (*pars pro toto*) célzott az előbbire: „*nem pirúlok megvallani, hogy a’ párducos Árpád tömjénezőjítől végre borzadok, ’s szégyellek tekintetni társoknak. Én nem tudom, az a’ becsületes ember mit véthete olly nagyot az Istenek ellen, hogy ezer esztendeig csendesen fekhettvén sírjában, most onnan minden által febrángattatik, a’ ki elhitette magával, hogy hexametereket pőrölyözni, ’s valami ollyanformát mint az Épész, összefirkálni ő is tud*”.⁵⁵ Kazinczy az utóbbi mélyen sebző vágást nem Vörösmartynak szánta, akit korábbi műveiért, majd a ZALÁN FUTÁSA-ért és kisebb eposzaiért hol (többnyire) felsőfokokban, hol (nagy ritkán) némi fenntartásokkal, de lényegében mindig csak dicsérni tudott,⁵⁶ és akit ezúttal is a joggal magasztalható kivételek közé sorol, sőt Berzsenyivel párosítva a kor „*nagy díszeinek*”⁵⁷ egyikeként tart számon; a fiatal írók felzúdulását követő mentegetőzéseiben tehát nem alaptalanul vagy színváltva bizonygatja újra meg újra, hogy Vörösmartyt (ahogy Pázmándi Horvát Endrét és Czuczort is) többre tartotta, mintsem beleértette volna az elmarasztalásba.⁵⁸ Mindazonáltal érthető képzettársítás, és nem csupán egy óvatlan pont keresése a gyors visszaszúráshoz, hogy amikor Kazinczy kérésére Bajza (Toldy és Szemere jelenlétében) felolvassa az útirajz szóban forgó szakaszát, Toldy azonnal azzal vádolja Kazinczyt, hogy az a kérdéses mondattal Vörösmartyra sújtott;⁵⁹ ugyanígy nem véletlen, hogy Kazinczy szerint a támadás irányának megállapításához egyesek éppen a „*párducos Árpád*” jelzős szerkezetet próbálták használni, sőt ez még akkor is jelentős adat, ha (mint szakértő filológusok állítják)⁶⁰ az egész idevágó okfejtést esetleg maga Kazinczy találta ki a maga mentségére, és mások szájába adva azért sugallta Guzmicsnak, hogy a megsértődött Pázmándi Horvát Endréhez általa visszajusson. „*Most vádolnak, hogy én Vörösmartyt bántottam, a’ párducos Árpád magasztalóji ellen fakadván ki; mert (így szólnak ők) a’ mi Endrénk egyszer sem mond párducos Árpádot. Ott keresnek helyt a’ lövöldözésre, a’ honnan engem nem fog a’ fegyver; mert én senkire nem céloztam, ’s általában szólok azokról, a’ kik nem érzenek magokban erőt, és még is firkálgatják hexametereiket. ’S hogy Vörösmartyra nem céloztam, mutatja, a’ mi ott áll, a’ hol én ötet eggyütt emlitem Berzsenyivel*”.⁶¹ Minden jel szerint igaz, hogy Kazinczynek csakugyan nem a történelmi Árpádból, hanem csak a költészet párducos Árpádjának sikerületlen változataiból lett elege, mint Kisfaludy Sándornak írja: „*Nem Árpádot nem tisztelem én, kinek tiszteletére magam is írtam egy Ódát, [...] hanem azóktól iszonyodom, a’ kik Nemzetünknek ezen áldott Alkotóját lélek nélkül ’s rossz versekben emlegetik, ’s már legalább harmincz év olta*”.⁶² Amire itt mint ódára utal, A TISZTULÁS’ INNEPE. AZ ÜNGNÁL. 886. ESZT. címmel az 1823-as *Aurora*-ban megjelent költeménye pár-

ducbórt nem említve, pálcával, karddal és ércpajzzsal, a néptől kapott vezéri hivatása kellékeivel jelenítette meg Árpádot, amint az Attilától örökül hagyott hon elfoglalására buzdítják.⁶³ Kazinczy ugyan az iménti levelében is leszögezi, hogy nem Vörösmartyra célzott a vágással,⁶⁴ és bizonyos, hogy más epikusok is szélteben használták ekkoriban a „*párducos Árpád*” szókapcsolatot, ám a beavatottak szemében az leginkább mégis Vörösmartyra vallott, mert a ZALÁN FUTÁSÁ-ban vált gyakran ismétlődő jelzős szerkezetté, ahol nem kevesebb, mint huszonnégyszer fordul elő. (Saját felelősségének Vörösmarty is tudatában volt, aki ekkorra már némileg kiábrándult műve eszköztárából; valamikor 1829 és 1834 közt az egyik ZALÁN című xéniájában maga tette gúny tárgyává eposza idevágó konvencióit: „*daliáid párduczok, és juh*”).⁶⁵ A jellegzetes epitheton már valószínűleg nem az egyik ősforrást, vagyis Virág Benedek több mint három évtizeddel korábbi versét idézte föl az olvasókban, hanem a honfoglalási epika nagyrészt Vörösmarty által megerősített nyelvét és egész műtszemléletét.

Erre a nyelvezetre és műtszemléletre nemcsak a költészetben várt jövő. Miután a már Virágnál kibontakozott képviseleti beszédmód egyes ismérvei Horvát Istvánnál, Vörösmartynál és másoknál összefüggő rendszerré váltan mindjobban áthatották a magyar írásbeliség ünnepélyes megszólalási formáit, az így rögzült beszédmód csaknem egy évszázadon át maradt, noha nem megszakítatlanul vagy versenytársak nélkül, az elbeszélő költészet és tudományos történetírás közös idiómája, mely az irodalomtörténet-írás retorikáját is meghatározta. Mi több, e beszédmód egyes elemei a történeti tudományok nagyelbeszéléseiben még akkor is fel-feltűnnek, amikor a költők legjobbjai már végképp letettek arról, hogy ezen az ódon zengésű nyelven megszólaljanak. A hőseposz eszköztárát már Petőfi irodalmi paródia tárgyává tette, s a műfaj elvi és gyakorlati megújítására Arany János tette az utolsó jelentős kísérletet, sőt a századközéptől fogva a reformkori hazafias líra jellegzetes szólalmai is nemegyszer ironikus felhangokkal idéződnek fel Arany László vagy akár Gyulai Pál verses regényeiben, de a tudomány nyelvében érintetlen zárványként megmarad jóformán mindaz, ami másutt már szinte elképzelhetetlen volna. Parádéin a bécsi magyar testőrség ugyan még párducbőrben feszített, de a nemzet párducos Árpáddal jelképezett ősjellegéről időközben éppen Arany János fejtette ki VISSZATEKINTÉS című tanulmányában (1861), hogy ugyanúgy nem maradt, nem is maradhat változatlan, mint a viselet, amely a jelképben szerepel. „*Ezer éves ítélte alatt Árpád nemzete sokat vesztett eredeti sajátságaiából, a nélkül, hogy jelleme alapvonásait levette volna. [...] Az a nemzeti köntös, mely pár év óta törekszik visszaállítani az ősidőket, maga e köntös sem teljesen a régi már; nem feledheti a nyugati kéjelmet, s épen nincs hajlama farkas- vagy párduc-kacagánnyá alakulni vissza. Tempora mutantur et nos mutamur... igaz, mint egyénekre, úgy nemzetekre is. A nyugati polgárosodás, cserébe a jóléteért, akármit beszéljünk, sokat letörölt már, vagy módosított őseredeti sajátságainkból s ezen, míg jellemünk erkölcsös magva ép marad, nincs mit oly igen sófánkodnunk – legfőlebb versben.*”⁶⁶ Ennek ellenére, amikor a század végén Beöthy Kis-TÜKRE nyitóképében megjelenik a párducbőrös volgai lovas, a magyar harcos archetípusaként és a nemzeti jellem megtestesítőjeként, a jelképes alak még mindig a régi narratív hagyomány hírmondója. Ugyanez a hagyomány adja fedezetét még 1919-ben is annak, hogy Beöthynek A MAGYAR NEMZETI IRODALOM TÖRTÉNETI ISMERTÉSE (tizenharmadik kiadás!) nyitófejezete szinte minden bekezdésben „*őseink*” vagy „*eleink*” tetteiről szól, és már az első mondat így utal a honfoglalás előtti magyarságra: „*Ázsia belsejéből kiszakadt őseink hosszú, viszontagságos és jórészt maig felderítetlen vándorlások után a IX. század végén jutottak el mai hazánkba*”, majd így kerül szóba hajdani „*történetíróink*” és „*énekmondóink*” tevékenység-

ge, Európában letelepedett „*eleink*” vallása, vagy annak bizonyítéka, hogy „*őseink*” írástudók voltak.⁶⁷ Ha a párduckacagány kihullott is a Beöthy utáni irodalomtörténet-írás múltidéző kifejezőskincéből, a nála még tanulmánycímekben is gyakori többes szám első személyű birtokviszony Horváth János tartózkodó magatartása ellenére tovább élt e szaktudomány nyelvében, sőt mindmáig nem tűnt el belőle egészen. Egy későbbi történész megfontolandó érvekkel tiltakozott az ellen, hogy a XIX. század eleji történetírásra ugyanúgy alkalmazzuk a romantika korszakcímkéjét, mint az irodalomra,⁶⁸ de a Virágtól, Horváltól és Vörösmartytól származó narratív beszédmód egyszerre költői és tudományos hagyományának szinte mindmáig éppen az adja nyelvi eszköztárát és ezáltal műltszemléletét, ami benne a romantikus nemzeti eredetmonda öröksége.

Jegyzetek

1. Nietzsche, Friedrich: JENSEITS VON GUT UND BÖSE. VORSPIEL EINER PHILOSOPHIE DER ZUKUNFT. FRIEDRICH NIETZSCHE: WERKE IN DREI BÄNDEN. I–III. Kiad. Karl Schlechta. München. Carl Hanser Verlag. 2. átnézett kiadás. 1960. (A továbbiakban: Nietzsche, 1960.) II. 717.
2. Friedrich Nietzsche: VÁLOGATOTT ÍRÁSAI. Vál. és bev. Széll Zsuzsa. Ford. Szabó Ede. Gondolat, 1972. 325–326.
3. Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1825. július 15. BAJZA JÓZSEF ÉS TOLDY FERENC LEVELEZÉSE. S. a. r. és jegyz. Oltványi Ambrus. Akadémiai Kiadó, 1969. 239. Vö. *Aurora*, 1826. 1–19.
4. Horváth Károly és Martinkó András jegyzete, Vörösmarty Mihály: NAGYOBB EPIKAI MŰVEK I. S. a. r. Horváth Károly és Martinkó András. VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES MŰVEL. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 4. köt. Akadémiai Kiadó, 1963. (A továbbiakban: Vörösmarty, 1963.) 387.
5. Horvát István: ÁRPÁD PANNONIA HEGYPÉN. *Aurora. Hazai almanach*. Kiad. Kisfaludy Károly. Pest, Trattner János Tamásnál, 1822. 321–322.
6. Horvát István: RAJZOLATOK A’ MAGYAR NEMZET LEGRÉGIEBB TÖRTÉNETEIBŐL. Pest, Petrózai Trattner Mátyás, 1825. (A továbbiakban: Horvát, 1825.) 80–81.
7. Kerényi Károly: GÖRÖG MITOLÓGIA. I. TÖRTÉNETEK AZ ISTENEKRŐL ÉS AZ EMBERISÉGRŐL. II. HÉRŐSZTÖRTÉNETEK. Ford. Kerényi Grácia. Közreműködött Szilágyi János György. Gondolat, 1977. 175.
8. Vö. Staud Géza: AZ ORIENTALIZMUS A MAGYAR ROMANTIKÁBAN. Bp., Sárkány-Nyomda Műintézet Részvénytársaság, 1931. 26–44.
9. Vö. Ripa, Cesare: ICONOLOGIA. Ford., jegyz., utószó Sajó Tamás. Balassi Kiadó, 1997. 90., 288., 358., 397., 580.
10. Vörösmarty, 1963. 55.; Toldy Ferenc: AESTHETIKAI LEVELEK VÖRÖSMARTY MIHÁLY EPICUS MUNKÁIRÓL. TOLDY FERENC KRITIKAI BERKE. *ELSŐ KÖTET. 1826–1836*. Bp., Ráth Mór, 1874. 33.
11. Horvát István: A’ PÁRDUTZBÓRRÓL, MINT HAJDANI MAGYAR VITÉZI ÉKESSEGRŐL. *Tudományos Gyűjtemény*, XXI. évf. 1837. I. köt. (A továbbiakban: Horvát, 1837.) 12.
12. Horvát, 1837. 5.
13. Horvát, 1837. 5–6.
14. Horvát, 1825. 34.
15. Szász Károly: A VILÁGIRODALOM NAGY EPOSZAI. I–II. Révai, 1881–1882. II. 11., 15–16.
16. Radó György: RUSZTAVELI EPOSZA ÉS A MAGYAROK. *Világirodalmi Figyelő*, 1962. VIII. évf. 1. sz. 40–50.
17. Horvát, 1837. 8–9.
18. Vö. MAUSOLEUM POTENTISSIMORUM AC GLORIOSISSIMORUM REGNI APOSTOLICI REGUM ET PRIMORUM MILITANTIS UNGARIAE DUCUM [...]. Norimbergae. Apud Michaëlem & Joannem Fridericum Endteros, 1664. (A továbbiakban: Nádasdy, 1664.) 16.
19. Horvát, 1837. 10–11.
20. Vö. Beöthy Zsolt: ÁRPÁD A MAGYAR KÖLTÉSZETBEN. Beöthy Zsolt: ROMEMLÉKEK. TANULMÁNYOK, BESZÉDEK, CZIKKOK. I–II. Franklin, 1923. I. 5–33.; Szabados György: A KRÓNIKÁKTÓL A GESTÁKIG. *ItK*, 1998. 5–6. sz. 615–641.
21. Horvát, 1837. 10–11.
22. Anonymus: GESTA HUNGARORUM. Ford. és jegyz. Pais Dezső. Magyar Helikon, 1977. (A

továbbiakban: Anonymus, 1977.) 79., 93. Az első leírás latin eredetijét l. ugyanitt a fakszimile 2. lapjának versóján, az 5. sorban.

23. Anonymus, 1977. 79.

24. VILÁGKRÓNIKA A KEZDETEKTŐL AUGUSTUSIG (FÜLÖP KIRÁLYNAK ÉS UTÓDAINAK TÖRTÉNETE). MARCUS IUNIANUS IUSTINUS KIVONATA POMPEIUS TROGUS MŰVÉBŐL. Ford. Horváth János, s. a. r. Bollók János, utószó Borzsák István. Helikon, 1992. (A továbbiakban: Iustinus, 1992.) 24.

25. Viszonyukról l. Borzsák István: IUSTINUS MAI OLVASÓINAK. Iustinus, 1992. 419–422.

26. Horvát, 1837. 12.

27. Horvát, 1837. 11. Vö. Liszti László: MAGYAR MÁRS AVAGY MOHÁCH MEZEJÉN TÖRTÉNT VESZEDLEMNEK EMLÉKEZETE. Bécs, 1653. 90.

28. Vö. Rózsa György: A NÁDASDY MAUSOLEUM. 7. (Kísérőtanulmány külön füzetben.) Nádasdy, 1664.

29. Horvát, 1837. 10–11.

30. Nietzsche, Friedrich: JENSEITS VON GUT UND BÖSE. VORSPIEL EINER PHILOSOPHIE DER ZUKUNFT. Nietzsche, 1960. II. 717.

31. Horvát, 1837. 3.

32. Lásd a Mária Terézia korabeli magyar testőr egykorú ábrázolását, Marczali Henrik: MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE III. KÁROLYTÓL A BÉCSI CONGRESSUSIG (1711–1815). Athenaeum, 1898. 289.; ugyancsak jól látható a párdubőrös testőrségi öltözet a II. Lipót koronázásáról (1790) készült színes rézmetszeten, Holčík, Štefan: POZSONYI KORONÁZÁSI ÜNNEPSÉGEK 1563–1830. Ford. Nagy Judit. Európa, 1986. 46. Köszönöm Gyapay Gábornak és Gyapay Lászlónak, hogy e képekre felhívták a figyelmemet.

33. Teljes latin szövegét l. Ballagi Aladár: A MAGYAR KIRÁLYI TESTŐRSÉG TÖRTÉNETE KÜLÖNÖS TEKINTETTEL IRODALMI MŰKÖDÉSÉRE. Pest, Légrády testvérek kiadása, 1872. (A továbbiakban Ballagi, 1872.) 405–409., a tigrisbőr említését: 407.

34. *Magyar Hirmondó*, 1802. XXI. szakasz, 1. sz. 3–5.; illetve 40. sz. 690–692. Vö. Ballagi, 1872. 378.

35. Zentai Mária: AZ EGYETLEN EPOZ. (A továbbiakban: Zentai, 1999.) In: MESTEREK, TANÍTAVÁNYOK. ÜNNEPI TANULMÁNYKÖTET A HETVENÉVES CSETRI LAJOS TISZTELETÉRE. Szerk. Szajbély Mihály. Magvető, 1999. (A továbbiakban: Szajbély, 1999.) 380–402.

36. Édes Gergely: XXII. ENYELGÉS. EGY IDEGEN KÖNTÖSBENN BUJÁLKODÓ SZERETŐ SZÉPHEZ 1786-BENN; KI A' MAGA' NEMÉT EZÓPUS' SZAJRÓJA MÓDJÁ-

RA MEG-VETVÉNN, A' POÉTÁT MAGYAROS VISELETÉBEN GNÖNYÖRKÖDŐ SZÍVÉÉRT BOSZSZONTANI NEM ÁTALLOTTA. ÉDES GERGELY ENYELGÉSEI. AVAGY IDŐT TÖLTŐ TRÉFÁS VERSEI. ÍRÓDTAK RÉSZ SZERÉNT MÉG AZ OSKOLÁBA, RÉSZ SZERÉNT HETENYENN, RÉSZ SZERÉNT MARTOSONN. Pozsony, Weber Simon Péter betűível, 1793. 31–43.

37. Édes Gergely: KERSEI ÉS NYÁJJASKODÁSAL VÁTZONN, MÁRAMAROSI GOTTLIEB ANTAL BETŰÍVEL, 1803. Vö. Horváth K., 1968. 281.

38. Virág Benedek: A TÁBORBÓL MEGTÉRT HAZAFIAKHOZ. 1797. Virág Benedek: POÉTAI MUNKÁI. Harmadik, teljes kiadás. Kiad. Toldy Ferenc. Pest, Heckenast Gusztáv, 1863. (A továbbiakban: Virág, 1863.) 99.

39. Virág Benedek: GRÓF GVADÁNYI JÓZSEF MAGYAR LOVAS GENERÁLISNAK. Virág, 1863. 38.

40. Berzsenyi Dániel: MULANDÓSÁG. BERZSENYI DÁNIEL MŰVEL. Szöveggondozás, utószó és jegyz. Orosz László. Századvég, 1994. (A továbbiakban: Berzsenyi, 1994.) 42.

41. Berzsenyi Dániel: A FELKÖLT NEMESSÉGHEZ. Berzsenyi, 1994. 69.

42. KISFALUDY KÁROLY MINDEN MUNKÁI I–VI. 7. kiad. S. a. r. Bánóczy József. Bp., 1893.

43. Vörösmarty, 1963. 18.

44. L. erről Zentai, 1999. In: Szajbély, 1999. 383–385.

45. Vörösmarty Mihály: NAGYOBB EPIKAI MŰVEK II. S. a. r. Horváth Károly és Martinkó András. VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 5. köt. Akadémiai Kiadó, 1967. 15.

46. Czuczor Gergely: ARADI GYŰLÉS, HŐSKÖLTÉMÉNY ÖT ÉNEKBEN. Kiad. Toldy Ferencz. Pest, Egenberger és Müller, 1828. 7.

47. Garay János: ÁLMOS. (ŐSVEZÉR. 884–889.) A MAGYAROK MÓZESE. GARAY JÁNOS ÖSSZES MUNKÁI I–V. S. a. r., jegyz. és életrajz Ferenczy József. Bp., Méhner Vilmos kiadása, Rudnyánszky A. könyvnyomdája, 1886–1887. III. 14.

48. Garay János: A HITEHAGYOTT. GARAY JÁNOS ÖSSZES KÖLTÉMÉNYEI. EGY KÖTETBEN. A KÖLTŐ ARCZKÉPÉVEL. Kiad. Ney Ferenc. Pest, Müller Emil Könyvnyomdája, 1854. 334. Erre az előfordulásra Császtvay Tünde hívta föl a figyelmemet, akinek többszöri segítségéért ezúton mondok köszönetet.

49. Pázmándi Horvát Endre: ÁRPÁD. Pest, Bejmel József Könyvnyomó Intézete, 1831. 94.

50. Kisfaludy Károly: TIHAMÉR. KISFALUDY KÁROLY VÁLOGATOTT MŰVEI. Vál., szöveggondo-

zás és jegyz. Kerényi Ferenc. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. (A továbbiakban: Kisfaludy, 1983.) 701.

51. Kisfaludy Károly: BUDAI HARCJÁTÉK. Kisfaludy, 1983. 61.

52. Kölcsey Ferenc: MOHÁCS. KÖLCSEY FERENC ÖSSZES MŰVEI. I–III. S. a. r. Szauder Józsefné és Szauder József. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960. I. 1220–1221.

53. Vö. HORVÁT ISTVÁN MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE. (Eredeti cím: MAGYAR LITERATURA. Tekintetes Horváth István úr, az S. S. Mesterségek és Bölcselkedés Doktorának. S. a. T. előadásai szerint írta: Pauler Tódor. 2-ik esztendőbeli bölcselkedő. Pesten, 1832.) MAGYAR IRODALMI RITKASÁGOK. Szerk. Vajthó László. XXVIII. sz. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n. 43–44.

54. Kazinczy Ferenc Zádor Györgyhöz, 1825. december 16. KAZINCZY FERENCZ LEVELEZÉSE. I–XXI. Kiad. Váczy János. Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1911. (A továbbiakban: Kazinczy, 1890–1911.) XIX. 485–486.

55. KAZINCZY' ÚTJA PANNONHALMÁRA, ESZTERGOMBA, VÁCZRA. Pest, Landerer, 1831. (A továbbiakban: Kazinczy, 1831.) 45.

56. Kazinczy idevágó levélrészletei: Kis Jánoshoz, 1823. december 29. Kazinczy, 1890–1911. XVIII. 479.; Zádor Györgyhöz, 1823. december 30. Kazinczy, 1890–1911. XVIII. 483.; Zádor Györgyhöz, 1826. február 14. Kazinczy, 1890–1911. XIX. 530–531.; Zádor Györgyhöz, 1826. október 6. Kazinczy, 1890–1911. XX. 124–125.; Zádor Györgyhöz, 1826. október 23. Kazinczy, 1890–1911. XX. 136–137.; Toldy Ferenchez, 1826. november 6. Kazinczy, 1890–1911. XX. 149.; Toldy Ferenchez, 1827. június 19. Kazinczy, 1890–1911. XX. 284.; Guzmics Izidorhoz, 1827. január 1. Kazinczy, 1890–1911. XX. 174.; Toldy Ferenchez, 1827. február [12. előtt]. Kazinczy, 1890–1911. XX. 204.; Guzmics Izidorhoz, 1827. március 16. Kazinczy, 1890–1911. XX. 223–224.; Vörösmarty Mihályhoz, 1827. március 23. Kazinczy, 1890–1911. XX. 233.; Toldy Ferenchez, 1827. március 28. Kazinczy, 1890–1911. XX. 236.; Bajza Józsefhez, 1827. július 2. Kazinczy, 1890–1911. XX. 303.; Bajza Józsefhez, 1829.

augusztus 2. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 90. Vö. Vörösmarty, 1963. 370–379.

57. Kazinczy, 1831. 44–50. E hely értelmezéséhez l. Vörösmarty, 1963. 374–375.

58. Kazinczy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz, 1831. május 1. KAZINCZY FERENC LEVELEZÉSE. XXIII. kötet. Kiad. Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. Akadémiai Kiadó, 1960. (A továbbiakban Kazinczy, 1960.) 403.; Kazinczy Ferenc Kis Jánoshoz, 1831. május 4. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 537.; Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorhoz, 1831. május 11. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 545–546.; Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorhoz, 1831. május 12. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 547–548.; Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorhoz, 1831. május 27. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 564.; Kazinczy Ferenc Bártfay Lászlónak, 1831. július 10. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 590.

59. Kazinczy Ferenc Kis Jánoshoz, 1831. május 4. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 537.

60. L. Horváth Károly és Martinkó András jegyzetét, Vörösmarty, 1963. 378.

61. Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorhoz, 1831. május 27. Kazinczy, 1890–1911. XXI. 564.

62. Kazinczy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz, 1831. május 1. Kazinczy, 1960. 403.

63. KAZINCZY FERENC ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI. S. a. r. Gergye László. Balassi Kiadó, 1998. 53–56.

64. Kazinczy Ferenc Kisfaludy Sándorhoz, 1831. május 1. Kazinczy, 1960. 403.

65. Vörösmarty Mihály: KISEBB KÖLTEMÉNYEK II. (1827–1839). VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 2. köt. S. a. r. Horváth Károly. Akadémiai Kiadó, 1960. 142.

66. Arany János: VISSZATEKINTÉS. ARANY JÁNOS ÖSSZES MŰVEI. Szerk. Keresztury Dezső. XI. PRÓZAI MŰVEK 2. 1860–1882. S. a. r. Németh G. Béla. Akadémiai Kiadó, 1968. 236.

67. Beöthy Zsolt: A MAGYAR NEMZETI IRODALOM TÖRTÉNETI ISMERTETÉSE. I–II. 13. kiadás. Athenaeum, 1919–1920. I. 9–12.

68. Kosáry Domokos: A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A „ROMANTIKA KORÁBAN”. *ItK*, LXXXII. évf. 1978. 5–6. sz. 540–541.